

КАРПОВ В.В.
кандидат історичних наук, доцент кафедри
Національної академії керівних кадрів
культури і мистецтв

Становлення української уніформістики у новітній період

У статті розглядається питання становлення української уніформістики на сучасному історичному етапі. Подається аналіз історіографічних джерел, характеризується становлення українського однострою у період козацтва та у військових формаціях ХХ століття. Стверджується, що процес творення національної військової символіки новітнього періоду залежав від обставин суспільно-політичного розвитку держави та рівня наукового забезпечення розробок.

Ключові слова: уніформістика, армія, однострої

Viktor Karpov. Formation of Ukrainian uniforms in the recent period

The article discusses the formation of Ukrainian uniformistiki at the present stage. Characterized by the formation of Ukrainian military uniforms, historiography of the problem is analyzed. It is argued that the process of creating a new national military insignia time depended on the different socio-political circumstances of the state and the level of scientific software development.

Keywords: uniformistika, army, military uniforms

Становлення та розвиток української уніформістики є актуальною проблемою військової символіки. В історіографії питання слід виділити роботи дослідників О.Сокирко, Є.Славутича, Є.Пінака, С.Музичука, М.Чмира, В.Карпова, С.Коваленко, О.Пагірі, А.Харука, Я.Тинченка, В.Манзуренка, О.Іщука, І.Хоми, Т.Юрової, художників Т.Штика, С.Шаменкова, В.Зайця.

Матеріали з даної проблематики зберігаються в державних архівах та музеях і, зокрема, період Визвольних змагань 1917 - 1921 рр. широко представлений у документальній збірці Центрального архіву вищих органів влади України, Державний історичний архів України зберігає документи козацького періоду, Державний архів Закарпатської області володіє матеріалами з історії уніформи військового формування Карпатська Січ, документи та матеріальні свідчення становлення та розвитку уніформи Збройних Сил України новітнього періоду представлені у Галузевому державному архіві Збройних Сил України. У збірках Національного музею історії України, Дніпропетровського національного історичного музею імені Д.Яворницького, Королівського музею армії та військової історії Бельгії

(м.Брюссель), Львівського історичного музею та інших зберігаються предмети з історії української уніформістики.

Проблема періодизації питання та пошуку історичних джерел привела до висновку, що сучасні традиції українського військового костюму спираються на здобутки попередніх державницьких формувань України, починаючи з традицій українського козацтва. Побутування військового костюму в Гетьманщині відбувалося самостійним, оригінальним шляхом цілком на базі нормативних актів та з ініціативи центральних і місцевих органів влади Української козацької держави. [20; 22; 31] Першою та вдалою спробою у вітчизняній науці створити комплексну працю з уніформології козацького періоду – складової частини військової символіки є дослідження Є.Славутича. [19] Він також опрацював уніформологічний словник у якому відображено оригінальну термінологію, пов'язану з костюмом українського війська доби Гетьманщини, що функціонувала на території Української козацької держави від середини XVII до кінця XVIII ст.. [21]

Історія виникнення українського військового костюму у XX столітті починається з періоду Визвольних змагань 1917 – 1920 років. Дослідження синтезу європейського та національного в українських одностроях згаданого періоду дозволяє стверджувати, що переважна їх більшість, зберігаючи українські риси як панівні, за своїм художнім змістом і функціональним призначенням відповідають провідним європейським зразкам. [41]

Процес розробки і впровадження одностроїв Української армії, а загалом – опрацювання української військової символіки за доби Визвольних змагань умовно можливо розділити на три періоди.

Перший – період Центральної Ради з 20 листопада 1917 р. до 29 квітня 1918 р. У цей час зміни у військовій формі були незначні. Одяг українських військовиків продовжував бути російського зразка, а впроваджено було лише знаки розрізнення в рижках коміра, знак на шапку і погони – блакитні з жовтим кантом. Для розпізнавання українських частин, що дислокувалися в Київському гарнізоні, усіх військовиків зобов'язували мати жовто-блакитну пов'язку на рукаві або жовтоблакитну розетку.

У другому періоді, що історично відноситься до існування Гетьманату П.Скоропадського з 29 квітня до 14 грудня 1918 р. було виконано основну роботу щодо створення однострою для Української армії, зокрема встановлено українську кокарду, погони, почалося розроблення польової форми, запроваджено спеціальну форму для корпусів, дивізій, а також штабу і конвою гетьмана.

Третій період – це період Директорії (кінець 1918 - 1920 рр.). У цей період форма Української армії зазнала значних змін: на нові замінено знаки розрізнення, встановлені за Гетьманату, закінчено розроблення похідної форми і уодноманітнення її до загального військового зразка, систематизовано ранги Української армії тощо.[2,121]

Гетьманський уряд Павла Скоропадського утворив комісію з проектування й вироблення зразків нових одностроїв для Української армії і флоту. Вже у червні 1918 р. для старшин встановлювалися погони із золотого

або срібного брузументового шнура, плетеного "ялинкою", що сходилася посередині грані. В "ялинку" вплітали сині шовкові нитки й пришивали на погон із сукна, прикріплюючи у верхньому кінці металевим гудзиком. На погонах ранги визначалися ромбоподібними зірочками або булавами в одну лінію. [40]

На основі архівних документів з'ясовано, що було встановлено нову систему нумерації на погонах для молодшої старшини, колір погонів для кінної артилерії і панцерних дивізіонів, погони для генеральної старшини Української армії, похідний (польовий) погон, погони для старшини піхоти Чорноморського окремого козацького коша.

Особливий конвой, а також старшини штабу Ясновельможного пана Гетьмана отримали знак розрізнення на форму - дві перехрещені булави. Його носили на кашкеті зверху над кокардою. 21 серпня 1918 р. гетьман України затвердив похідну форму для старшин і козаків Української армії. Окремо для Сердюцької дивізії та штабу і конвою Ясновельможного пана Гетьмана затверджено власну похідну форму. Крім того, на погони пришивали золоті літерні позначки "Ш. Г. В. У." (Штаб Гетьмана Всієї України), "О.Г.К." (Особистий Гетьмана Конвой). [2,111; 36]

У той же час для всіх військ Української армії вперше встановлено кокарду. Вона мала вигляд золотої опуклої ребристої зірки круглої форми, у центрі якої був круг блакитної емалі з вузькою золотою смужкою й накладеним золотим гербом Української держави.

Перша українська козацька стрілецька дивізія - дивізія сірожупанників дістала свою назву від сірого кольору форми (сірий жупан і сірі штани). Її вироблено під час формування дивізії в місті Володимирі-Волинському. Знаки розрізнення сірожупанники носили на комірці. У козаків це були срібні колоски, у старшини - золоті колоски на комірці, а за ними вузька жовто-блакитна стрічка. На кашкеті носили овальну кокарду. Вона мала темно-синє коло з темно-бордовою серединою, на якій містилося зображення золотого тризуба. Сам кашкет був сірого кольору, верх мав згладжену чотирикутну форму. Крім того, були ще шапки з темно-зеленим шликом. За родом військ знаки розрізнення нашивали на рукаві, вище ліктя: кулеметники - два схрещені кулемети на темно-зеленій тканині; артилеристи - дві схрещені гармати, а під ними бомба; вояки технічного куреня - молот і обценьки. [3, 31] Дослідник Микола Чмир підкреслює, що рангові відзнаки військовослужбовців 1-ї козачої стрілецької дивізії являли собою „певний українсько-австро-угорський компроміс”. [40, 99] Справді, ця система відзнак копіювала австро-угорську, але замість зірочок використовувалися зображення пшеничних колосків, що символізували родючість української землі та її багатство на хліб.

На початку березня 1918 р. на Волині в Ковелі з полонених сформовано 1-у українську стрілецьку козацьку дивізію, яку за кольором її форми називали ще дивізією синьожупанників. Форма мала суто національно-історичний характер - сині козацькі жупани й широкі штани, шлик на шапці містився спереду, а не позаду. [7; 26]

Після повалення гетьмана П.Скоропадського робота щодо створення форми, цього разу для армії Української Народної Республіки, тривала. [35; 37] Головний отаман С. Петлюра установив звичайний похідний однострій, скасував погони й чини і встановив командирські посади. Кокарду для всіх військ УНР встановлено однакову: штамповану з жовтого металу з блакитним полем. Посередині блакитного поля містився герб України з хрестом. Окремо вирізнено частини Запорізької групи військ - запроваджено особливий головний убір - шапку-мазепинку. [14] У кожному полку вона мала відмінний колір. Розроблено було також уніформу частин Окремого кордонного корпусу та для жандармерії УНР.[2,118]

Однострій Українських січових стрільців - військової формації, що постала в складі австро-угорської армії з вибухом Першої світової війни, - спочатку, у 1915-1917 рр., не дуже відрізнявся від однострою звичайного австрійського вояка. [2,114] У 1917 р. до форми УСС внесено зміни: з'явилися шапки з левиком, синьо-жовті підвіски на багнеті й синьо-жовті стрічки на комірах. І тільки в 1919 р. УСС отримали свою постійну форму. Відмітною особливістю її був стрілецький крій приталеної сорочки (френча) з накладними кишнями. На комірі нашивали сукняну зубчатку, колір якої відповідав родові військ. У старшин вона мала тоненький золотий кант, у булавних старшин розміщувалася на золотому підкладі. Генеральська зубчатка була мережана сріблом на золотому полі. Відзнаки старшинських і підстаршинських ступенів кріпилися на рукавах. Піхота носила в бойових умовах і на параді сталеві шоломи з тризубом (німецькі або французькі). [27; 30]

Однострій Української Галицької армії був подібний кроєм до австрійського. Короткий френч із сторчово-виложистим коміром, на ньому сукняна зубчатка, колір якої відповідав роду зброї (синій, червоний, малиновий або сірий). У старшин зубчатка була обведена золотим широким шнурком, у булавних старшин вона розміщувалася на золотому підкладі, у генералів - на золотому прямокутному підкладі. Відзнаки ступенів нашивали внизу рукава, а на сукняному підкладі, відповідно до роду військ, - срібну стрічку. Звання розрізняли за кількістю й розмірами стрічок. [14; 23; 32; 33; 34; 42]

На початок 1920 р. похідна форма армії УНР дістала свій завершений вигляд. Слід зазначити, що у цей період у цілому було опрацьовано військову символіку українського війська. Загалом у період боротьби за державність України протягом трьох недовгих, але насичених подіями років Визвольних змагань, однострій Української армії розвинувся від жовто-блакитних пов'язок на рукаві до цілком завершеної і перевіреної під час бойових дій форми.

Матеріальні свідчення про символіку української армії доби Визвольних змагань 1917 - 1921 рр. презентує Королівський музей армії та військової історії Бельгії (м.Брюссель). Тут зібрано зразки одностроїв, дещо з озброєння, світлини, документи. Українська колекція налічує 109 одиниць зберігання. З-поміж предметів уніформістики це – польова форма молодшого офіцера Січових стрільців (1915 - 1919 рр.), кашкет (1915 р.), однострій кавалерійського сотника УГА (1920 р.), парадна форма піхотинця (1919 р.). [43,28]

Українські збройні формування періоду другої світової війни продовжили традиції закладені Армією Української Народної Республіки. [5; 6; 9 – 13; 17] Так Міністерством внутрішніх справ Уряду новоутвореної держави Підкарпатська Русь 10 листопада 1938 р. було прийнято рішення про утворення Організації Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС). Ця організація мала забезпечити стійкість державності Підкарпатської Русі та оборону її території. За статутом право носити однострій та відзнаки мали лише дійсні члени організації. [17]

Уніформа Карпатської Січі та її символіка містила в собі національну традицію у способі обмундирування та знаках розрізнення українських військових формувань та парамілітарних організацій першої третини ХХ ст. Увібравши в себе чимало елементів із мундирів регулярних армій сусідніх держав, напіввійськових організацій та українських військових формацій періоду Визвольних змагань 1917-1921 рр., однострій Карпатської Січі набув цілком самостійного та завершеного вигляду. Водночас вона мала ряд особливостей, які відрізняли її від мундирів інших українських збройних формувань ХХ ст..

Діяльність Української Повстанської Армії, поруч із діяльністю радянських підпільників та партизан, вважають, не зважаючи на ідеологічні розбіжності, як одну з визначних сторінок руху опору, як єдиного історичного процесу у цілому. Особливістю системи символіки УПА є те, що вона опрацьовувалася у процесі збройної боротьби паралельно із становленням організаційної структури армії стихійно. Особовий склад ідейно був прихильником української державності та з самого початку вживав такі її символи як тризуб та жовто-блакитний прапор. У той же час прапором армії та ОУН був червоно-чорний прапор.

При створенні національних збройних сил Революційний Провід ОУН у 1940 р. передбачав запровадження уніформи для армії та порядкувої поліції. Символіка до уніформи, запропонована С. Ленкавським, Е.Козаком, С.Дядиноюком та ін., передбачала використання відзнак у вигляді тризуба та базувалась на традиціях Української Галицької армії. [11, 20] Революційним Проводом ОУН давалися вказівки при використанні цивільного одягу або уніформи воюючих сторін носити на лівому рукаві синьо-жовту пов'язку.

До літа 1943 р. однострої українських повстанців не мали усталеного вигляду і являли собою змішаний вигляд з цивільного та військового одягу. Кольори одностроїв були також різні. На початку формування більша частина повстанців носила цивільний одяг. Однак вже пізніше широко використовувалися трофейні однострої: польські, німецькі, угорські, чеські, словацькі, румунські, італійські, а інколи навіть – англійські та американські.

Трофейні шапки легко перешивали на «мазепинки», а радянські кашкети – на «петлюрівки» і до них додавали тризуби. Стихійний характер створення символіки підрозділів УПА також доповнювався геральдичною традицією певного регіону.

УПА не отримала повного комплексу власного однострою, функції відзнак покладалися на деякі характерні елементи одягу повстанців. У першу

чергу це стосується накриття голови – мазепинок та петлюрівок, оскільки вони мали характерний вигляд і були ознакою лише української армії. На шапки обов'язково кріпилися українські відзнаки у вигляді різного роду тризубів: дехто мав кокарди, що використовувались ще у 1918-1921 рр., інші носили зразки, виготовлені для української допоміжної поліції у Генеральній губернії. Але, в більшості випадків, повстанці самі виготовляли з доступних матеріалів відзнаки з тризубом, що різнилися за розміром та стилем.

З ухваленням у 1991 році рішення про розбудову військової організації Української держави та початком формування підрозділів Збройних Сил України з частин колишньої Радянської армії заміна її уніформи на українську відбувалася поступово. На основі аналізу процесу упровадження форми одягу для військовослужбовців Збройних Сил України можливо виділити декілька етапів.

На початковому етапі головні зусилля військового керівництва були зосереджені на заміні фурнітури на одностроях радянського зразка. [15] Передусім це стосувалося кокарди до кашкета й гудзиків на всіх видах військової форми одягу. [1,124] До літа 1992 р. було опрацьовано й затверджено проекти нової символіки до уніформи й почався період її впровадження. При цьому гудзики із зірочкою замінені на гудзики з тризубом. Було запроваджено кокарди військовослужбовців сухопутних військ, авіації і флоту. На розроблення кокард сильний вплив справили традиції радянських збройних сил.

У розробленні емблем родів військ і служб на початковому етапі відзначається дві тенденції. Одна з них виявлялася в осмисленні суті новостворюваної української армії, українських національних та історичних традицій і символів, зокрема військових формацій давніших часів, і на цій основі пошук їх поєднання й сучасний вияв. Відповідно представники цієї тенденції почали пропонувати для використання історичні символи доби козацтва, особливо періоду Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, а також часів Визвольних змагань початку ХХ ст. Друга тенденція інерційна. Вона базувалася на досягненнях радянської школи емблематики, пропонуючи лише деякі невеликі видозміни емблем, заміну на них суто радянської атрибутики на українську державну.

У 1993 р. активно опрацьовували проекти емблем видів Збройних Сил України. Концептуально було передбачено існування трьох видів – Сухопутних військ, Військово-Повітряних сил і Військово-Морських сил. Цікавими виявилися пропозиції капітана 3 рангу В.Петровського, який уперше ввів у практику використання гілки калини замість дубових і лаврових. Калинова гілка відіграла в складі емблеми важливу роль, позначаючи належність збройних сил саме до Української держави й підкреслюючи органічний зв'язок їх з українським народом, його традиціями і символами.[1,130]

Для характеристики складності процесу опрацювання символіки до уніформи, його суперечності наведемо приклад емблеми з перехрещеними перначами, покладеними на чотирипроменею зорю у розробці О.Сивидного. Приблизно таку емблему використовували офіцери Генерального штабу часів

Гетьманату П.Скоропадського. Виразно національний характер цієї емблеми, а також належність її до „буржуазно-націоналістичної” армії Української Держави зайшли в суперечність зі світоглядними позиціями офіцерів Генерального штабу Збройних Сил України, які в переважній більшості служили в штабах військових частин Радянської армії й були носіями комуністичної ідеології. Це виявилось причиною припинення її впровадження у якості емблеми офіцерів Генерального штабу Збройних Сил України. Все ж цю емблему використано як емблему на наголовок кашкета роти Почесної варті Міністерства оборони України.

Ключовою подією в процесі опрацювання емблем для одностроїв військовиків Збройних Сил України стало прийняття рішення про уніфікацію їх. Центральна науково-технічна лабораторія Збройних Сил України на чолі з майором О.Побережним в основу уніфікованої емблеми запропонувала стилізований вінок з листя калини, на який накладався геральдичний елемент, що відображав певний рід зброї або війська. Застосування принципу уніфікації емблем дозволило перейти до практичної реалізації розробок і впровадження нової військової символіки у вигляді емблем родів військ і служб.

Таким чином, з 1992 по 1995 рр. проведено значну організаційну роботу щодо розроблення і впровадження нової символіки до одностроїв військовиків української армії. У цій роботі брали участь як відповідні управління й служби Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, так і організації, що займалися виготовленням їх. До справи залучали також як зацікавлений громадський актив, так і досвідчених, ініціативних військовиків. Це отримало практичний результат і закріплено наказом міністра оборони України від 12 червня 1995 р. № 150 „Про введення в дію Правил носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України”. [16]

На початковому етапі процес творення національної військової символіки новітнього періоду залежав від обставин суспільно-політичного розвитку держави та рівня наукового забезпечення розробок. Розробники виходили з доцільності поєднання історичної традиції – символів доби Київської Русі, українського козацтва, Визвольних змагань – і вимог часу. Стан розроблення символіки у цей період показав відсутність в Україні, із самоочевидних причин, серйозного доробку в цій галузі, брак власної геральдичної школи.

Власне школа уніформістики в Україні не склалася і понині. Як свідчення цьому – це вияв невідповідності встановленої форми одягу для військовиків потребам ведення бойових дій на Сході України. І знову громадський актив, який нині називається рухом волонтерів, як і на початку 90-х років взявся до вирішення проблеми забезпечення війська сучасними зразками уніформи. Спостерігається спроба використання досягнень європейських уніформістських шкіл та поєднання із національними традиціями. Як ознака цього – намагання волонтерів замінити накриття голови шапкою стилізованою під «мазепинку» – символ українського війська із нашивною кокардою у формі кола із зображенням кольорів державного прапора.

Використана література

1. Карпов В. Розроблення арматурі до одностроїв військовиків Збройних Сил України // Військово-історичний альманах. – 2005. – ч.1(10).
2. Карпов В. Однострої Української армії (1917 – 1920) // Військово-історичний альманах. – 2000. – ч.1 – с.110
3. Карпов В., Табачник Д. Військова символіка держави. – К.: Либідь, 2007. – 296с.; іл.
4. Коваленко С. Чорні запорожці: історія полку – К.: Видавництво «Стікс», 2012. – 368 с.
5. Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук – Головний Командир УПА. (Бібліотека журналу «Однострій». Серія «Українські військові формування ХХ століття. Події, персоналії, документи». – Рівне: видавець Олег Зень, 2008. – 80 с., кол. іл.
6. Манзуренко В. Ременные пряжки УПА // Український військово-історичний журнал «Однострій» (Форменная одежда) №. 6, 2001, с.28
7. Мороз І. Форма одягу та знаки розрізнення «синьожупанників» // Український військовий музей. – 2011. – ч.3. – с.35
8. Муzychук С. Отличительные знаки частей ВМС Украины // Журнал «Форменная одежда» №. 1, 1998, с.21
9. Муzychук С. Дивизия СС «Галичина» и Украинская Национальная Армия. 1943-1945 // Информационно-популярный и научно-практический иллюстрированный журнал «Форменная одежда» №. 2, 1999, с.2
10. Муzychук С. Українські військові нарукавні емблеми під час Другої світової війни 1939 – 1945 рр. // Вісник Українського геральдичного товариства «Знак» ч. 33, жовтень 2004, с.9
11. Муzychук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. (Бібліотека журналу «Однострій». Серія «Українські військові формування ХХ століття. Організація, уніформа, символіка». – Рівне. – 56 с., кол. іл.
12. Муzychук С., Марчук І. Луцький вишкільний курінь, 1941 – 1943 // Український військово-історичний журнал «Однострій» №. 8, 2004, с.28
13. Муzychук С., Марчук І. Батальон «Roland» Дружини українських націоналістів // Український військово-історичний журнал «Однострій» (Форменная одежда) №. 7, 2002, с.33
14. Муzychук С. Мазепинка // Український військово-історичний журнал «Однострій» № 9, 2009, с.7
15. Наказ Міністра оборони України від 12 лютого 1992 р. № 12 «О создании комиссии по разработке образцов предметов военной формы одежды для военнослужащих Вооруженных Сил Украины».
16. Наказ Міністра оборони України від 12 червня 1995 року № 150 “Про введення в дію Правил носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України” – Київ: Воєнне видавництво “Варта”. – 1995 р. – 158с.
17. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – К.: Темпора, 2010. – 152 с.: іл..

18. Пахолко С., Мартин О. Котильйон – оберіг українських вояків (1916 – 1950-ті рр.) // Військово-історичний альманах. – 2006. – ч.2(13). – с.155
19. Славутич Є.В. Військовий костюм в Гетьманщині: історико-уніформологічне дослідження // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ.: Національна академія наук України. Інститут історії України. – 2008, 20 с.
20. Славутич Є. Розвиток військового костюма в Українській козацькій державі і проблема використання військових традицій в сучасній військовій символіці Збройних Сил України // Актуальні проблеми розвитку символіки у Збройних Силах та інших військових формуваннях України: Матеріали науково-практичного семінару в Центральному музеї Збройних Сил України 5 березня 2008 року. – К., ЦМЗСУ. – 2008. – Вип. 1. – с.75
21. Славутич Є. Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник / Інститут історії України НАН України. – К., 2012. – 171 с.
22. Сокирко О. Наймане військо лівобережних гетьманів кінця XVII-XVIII ст.: «барва», прапори, зброя // Військово-історичний альманах. – 2002. – ч.2(5). – с.108
23. Тинченко Я. Армии Украины 1917 – 1920 гг. – М.; ООО «Восточный горизонт», 2002. – 136с.
24. Тинченко Я. Герої Українського неба. – К.: Темпора, 2010. – 200 с.: іл.
25. Тинченко Я. Богданівський полк. 1917 - 1920 // Український військово-історичний журнал «Однострій» (Форменная одежда) № 7, 2002, с.15
26. Тинченко Я. Синьожупанники: нові дані щодо знаків розрізнення // Український військово-історичний журнал «Однострій» № 9, 2009, с.9
27. Українські Січові Стрільці. 1914 – 1920. – 3-є вид. – Монреаль, 1955. – 210 с.
28. Украинские воздухоплавательные части (1918 – 1919) // Волонтер №7, 2012, с.30
29. Харук А. Крила України: Військово-повітряні сили України, 1917 – 1920 рр. – К.: Темпора, 2008. – 96 С.: іл.
30. Хома І. Січові стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917 – 1919 рр. / Іван Хома. – К.: Наш час, 2011. – 104 с.: іл.. – (Сер. «Плац д'Арм»).
31. Шаменков С. Піхота українських гетьманів XVII – XVIII ст.. – Київ: Темпора, 2010. – 146 с.; іл..
32. Чмир М.В. Символіка Збройних Сил України. 1917 – 1920 рр. // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Київ.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – 2006. – 16 с.
33. Чмир М., Пінак Є., Музичук С. Галицька Армія, 1918 – 1920. (Бібліотека журналу «Однострій». Серія «Українські військові формування XX століття. Організація, уніформа, символіка». – Рівне. – 80 с., кол. іл.

34. Чмир М. Нарукавні знаки органів військового управління, з'єднань та родів зброї Галицької Армії. 1919 р. // Вісник Українського геральдичного товариства «Знак» ч. 33, жовтень 2004, с.8
35. Чмир М. Військові урядовці та адміністративні старшини Армії Української Народної Республіки. 1919-1922 // Український військово-історичний журнал «Однострій» №. 8, 2004, с.8
36. Чмир М. Урядовці військової офіції УНР: однострій та відзнаки // Вісник Українського геральдичного товариства «Знак» ч. 26, червень 2002, с.10
37. Чмир М. Тимчасові знаки розрізнення старшин та козаків армії УНР // Вісник Українського геральдичного товариства «Знак» ч. 37, грудень 2005, с.10
38. Чмир М. Спроба регламентації знаків розрізнення на головні убори військовиків збройних сил ЗУНР Командою міста Станіславів (грудень 1918 р.) // Вісник Українського геральдичного товариства «Знак» ч. 38, травень 2006, с.8
39. Чмир М. Білі пов'язки на головних уборах військовиків Галицької Армії, 1919 р. // Вісник Українського геральдичного товариства «Знак» ч. 39, вересень 2006, с.8
40. Чмир М. Відзнаки військових звань українських збройних формувань 1917 – 1921 рр. // Військово-історичний альманах. – 2001. – ч.2(3). – с.92
41. Юрова Т. Однострій українських військових формувань першої половини ХХ ст.: синтез національних мистецьких традицій та європейської практики. // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства. – Львів.: Львівська національна академія мистецтв. – 2013. – 20 с.
42. Якимович Б. Збройні Сили сучасної України // Історія українського війська (1917 – 1995) / Упорядник Я.Дашкевич. – Львів.: Світ, 1996. – С.771.
43. Lierneux P. L'armee de L'Ukraine independante, 1917-1921 // Militaria Magazine. – 2006. – № 246. – p.28